

A Magyarország története című kézikönyv nyolcadik kötetének művelődéstörténeti fejezeteiről

(Vita az Irodalomtudományi Intézet Modern Magyar Irodalmi Főosztályán
1977. július 11-én)

Pomogáts Béla: A jelen vitának nem lehet feladata, hogy egészében és teljességében értékelje a Magyarország története című kézikönyv nyolcadik kötetének eredményeit. E kötet hosszas történeti kutató munka terméke, egyszerűs mind új kutatások kiindulása, amelybe beépültek mindazok a gazdaság-, társadalom-, politika- és eszmetörténeti alpmunkálatok, amelyeket a huszadik századi magyar történelemmel foglalkozó tudományos kutatás végzett el az elmúlt két évtized során. Kétségtelen, hogy ez a két évtizedes időszak a magyar történetírás rendkívüli felélenkülését és korszerűsödését hozta. Ennek a megújulásnak a körében indultak meg és teljesedtek ki az ideológia- és eszmetörténeti kutatások is. E kutatások a két világháború közötti korszak eszmetörténeti képének számos eddig homályban maradt részletét világították meg. Így elsősorban a marxizmus és a „népi” ideológia, kisebb mértékben a polgári liberalizmus és radikalizmus korabeli szerepét. Több fontos terület, például a szociáldemokrácia vagy a kisgazdamozgalom ideológiájának kutatása azonban a háttérben maradt. Valójában nem volt megfelelő képünk az ellenforradalmi rendszer hivatalos ideológiájáról; ennek az ideológiának a változatairól és változásairól, továbbá a faszizmussal szemben álló konzervatív eszméről sem. Hajdú Tibor, Márkus László és Lackó Miklós, akik a nyolcadik kötet eszmetörténeti fejezeteinek kidolgozását elvégezték, hatalmas vállalkozásba fogtak tehát. Részben előtanulmányok és alapkutatások nélkül kellett az igen bonyolult korszak eszmetörténeti képét rekonstruálniok, az egymással küzdő és egymással érintkező ideológiák leíró történeti rendszerét létrehozniok.

Hajdú Tibor adott összefoglalást az 1918–1919-es forradalmak művelődéspolitikájáról és kulturális életéről. Talán az összefoglalás rövidsége okozta, hogy a szóban forgó fejezet, nézetem szerint, kissé leegyszerűsíti a forradalmak művelődéspolitikájának és kulturális életének képét. Így mellőzi azokat a polémiákat, amelyek a polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság idején folytak a különféle irodalmi és művészeti áramlatok között. S főként mellőzi azt a vitát, amelynek döntő eszmetörténeti szerepe volt a későbbi művészeti és politikai események során: a Kassák Lajos és Kun Béla között zajló 1919. júniusi vitát. Holott ez a polémia nemcsak a magyar avantgarde és a magyar kommunista mozgalom viszonyát szabta meg hosszú évtizedekre, hanem számos következménye volt a hazai baloldali művelődés sorsában is.

A húszas évek politikai ideológiájának kérdéskörét Márkus László dolgozta fel. Hiteles képet adott mind az ellenforradalmi rendszer, mind ellenzékének ideológiájáról. Pontosán látja, hogy a korszak egyik döntő kérdését az a nemzeti probléma jelentette, amelyet a trianoni békeszerződés okozott. Mint írja: „1918 előtt [...] a magyar nacionalizmus számára a nemzeti álláspontot a soknemzetiségű magyar állam, kortársi szóhasználattal a »magyar birodalom« csonkítatlan megtartásának programja jelentette. Trianon után a magyar politikai közhangulatban nehezen szétválasztható módon keveredett össze a békediktátummal elcsatolt jelentős magyarlakta területek elvesztése miatti érthető nemzeti érzékenység a »magyar birodalom«, az idegen nemzetiségek felett is szuverenitással bíró történeti magyar állam visszaállításának nagyhatalmi nacionalista követelésével. Az ellenforradalom nemzetfelfogása a régi sovinszta imperialista programot új módon, a tényleges nemzeti sérelmek előtérbe állításával képviselte.” A nemzeti kérdés a kor egész ideológiai életét áthatotta, s legális lehetőséget csak olyan irányzatok kaptak, amelyek többé-kevésbé nacionalista jellegű választ adtak erre a történelmi kérdésre. Ez a helyzet lényegében az ellenzéki irányzatok fellépését is meghatározta.

A harmincas évek politikai ideológiájának és általában a korszak művelődéstörténetének összefoglalását Lackó Miklós végezte el. Kétségtelen, hogy személyében ez az összefoglalás avatott és tudós szerzőre talált. Eddigi munkáiban (*Nyilasok, nemzeti szocialisták*, 1966; *Válságok-választások*, 1975) lényeges alap kutatásokat végzett el a szélsőjobb oldali mozgalmak, a marxista ideológia és a „népi” írómozgalom történetének felderítése terén. Ezeket az alap kutatásokat hasznosította, midőn az ellenforradalmi rendszer politikai ideológiájának átalakulását és „formaváltását” írta le. A szerkezetváltóztást abban látja, hogy az 1929–1933-as gazdasági és társadalmi válság hatására az addig nagyjából konszolidált és szintézisben megállapodott ellenforradalmi ideológia bomlani kezdett, s e bomlás fő iránya jobb felé mutatott. A bomlás abban nyilvánult meg, hogy az ellenforradalmi gondolatrendszer különböző összetevői, belső irányzatai önállósodtak, s ezzel párhuzamosan át is alakultak. Ennek az átalakulásnak a révén az ideológiai élet bizonyos mértékű átstrukturálódása következett.

A harmincas években mélyreható változások mentek át az ellenzéki jellegű ideológiák is. Színre lépett a „népi” mozgalom, amelynek Lackó joggal tulajdonít igen lényeges szerepet. Helyesen mutat rá arra, hogy e mozgalomban két ellentétes gyökerű áramlat egyesült: egyfelől a jobb oldali radikalizmusból kiábránduló, másfelől a szocialista baloldaltól eltávolodó értelmiség kiutat kereső kísérlete. Az irányzat alap vonásait számos tényező formálta ki: a szociális kérdés, amely elsősorban a dolgozó paraszti milliók elnyomottságában jelentkezett, a modern kapitalizmus társadalmi és kulturális válsága, a szocialista baloldali ideológiai és politikai válsága, végül az ellenforradalmi nacionalizmus hatása, amely a Trianon keltette nemzeti válság körülményei között széles körökben hatott. Lackó pontosan határolja el a magyar „népi” mozgalmat a kelet-európai társadalmak hagyományos „narodnyik” áramlataitól, valamint a fasizmus „völkisch” irányzatától. Helyesen állapítja meg, hogy a „népi” mozgalom nem volt egyszerűen politikai irányzatnak tekinthető, fellépése szélesebb körű, jellegét tekintve (mint annak idején Révai József is kifejtette) inkább általánosabb „szellemi mozgalom”. Ahogy most Lackó mondja, nem politikus és nem politika-ellenes, hanem „metapolitikus” mozgalom.

Lackó Miklós dolgozta fel a két világháború közötti korszak művelődés-, így irodalomtörténetét is. Az irodalom kutatóit természetesen elsősorban az a kép érdekli, amelyet irodalmunkról festett. A történeti kézikönyv belső igénye értelmében ez a kép eleve nem irodalomtörténeti jellegű. A szerző maga arra utal, hogy az irodalmi jelenségeket és folyamatokat elsősorban ideológiatörténeti szerepüknek, valamint szociológiai hatásuknak megfelelően értelmezte és ábrázolta. Lackó Miklós helyesen állapítja meg, hogy az irodalomnak rendkívül nagy eszmeképző szerep jutott a két világháború között. Ennek ellenére, úgy tetszik, nem vitte végbe következetesen az irodalmi fejlődés szociológiai és eszmetörténeti vizsgálatának elvét. Az irodalommal foglalkozó fejezet csak részlegesen érinti azt a kérdést, hogy az irodalomnak milyen szerepe volt a kortudat kialakításában, a különböző társadalmi osztályok és rétegek tudatformáinak szervezésében. Ehelyett részben a korszak irodalomtörténetének rövid összefoglalására, egyfajta irodalomtörténeti koncepció kifejtésére vállalkozik. A kor irodalmának szociológiai és eszmetörténeti érdekű ábrázolása kívánta volna meg azt is, hogy a fejezetben szerepeljen, illetve nagyobb súllyal szerepeljen Juhász Gyula, Kassák Lajos, Cs. Szabó László, Pap Károly és Reményik Zsigmond munkássága is.

Az irodalomtörténeti fejezet homlokterében az impresszionista-szimbolista stílust felváltó „újrealista” stílusirányzat leírása áll. Ez az irányzat jelenti az irodalomról adott összefoglaló kép szervező erejét. Nézetem szerint az újrealizmus fogalmának ilyen mérvű használata részben leegyszerűsíti a két világháború között végbement irodalomtörténeti folyamatot. Egyrészt a *Nyugat* körében lejátszódó átalakulás, amelyet Lackó Miklós a forradalmak bukása után, sőt a húszas évek második felében rögzít, korábbi fejlemény: a „nyugatos” (szimbolista-impresszionista) stílus átalakulása már a tízes évek közepétől kezdve bekövetkezett. Másrészt a kor stílusirányzatai között, különösen a húszas években, az avantgarde-nak is igen nagy szerepe volt. A magyar avantgarde mozgalmát és irodalmát eléggé elhanyagolja az irodalomtörténeti összefoglalás. Igaz, az avantgarde művészet és irodalom szociológiai szerepe valóban csupán szűk körben érvényesült. Eszmeképző hatása és ezért eszmetörténeti szerepe azonban jelentősnek mondható.

A korszak irodalmi irányzatainak ábrázolása során az újrealizmus mellett fel kellene rajzolni más irányzatokat is. Így a húszas években az avantgarde áramlatokat, a harmincas években pedig azt az irányzatot, amely talán „mitologikus” irányzatnak nevezhető. Ez a „mitologizmus” azoknak az eszmé-

nyeknek és értékeknek a védelmére vállalkozott, amelyeket a fasizmus terjeszkedése és a közelgő háború végső veszélybe sodort. Az európai kultúra, az emberi haladás, az emberi fennmaradás ügyével vetett számot, a hagyományos humanus értékeket képviselte. Ezért nyúlt az ősi mitológiák vagy a teremtett költői mítoszok szemléleti formáihoz és költői eszközeihez. A harmincas években nagy szerepe volt az ideológiai és politikai mítoszoknak is, amelyek általában a jobboldali, nacionalista és fasiszta eszmék kifejezésére szolgáltak. A költői és művészi mitologizmus élesen elvált ettől a retrográd mitológiától, sőt kifejezetten szemben állt vele. Humanizálta és gyakran racionalizálta a felhasznált mítoszokat. Mint költői és művészi irányzatnak a harmincas években kivételes szerepe volt, nemcsak a „harmadik nemzedék” költőinél, hanem a kor elbeszélő irodalmában, sőt képzőművészetében is. S nemcsak hazánkban, hanem a szomszédos kelet-közép-európai kultúrákban is hatott: az az irány, amelyet a lengyel irodalomtörténet általában „katasztrófizmusnak” nevez, ennek a mitologikus áramlatnak a rokona.

József Farkas: Az 1918–19. évi forradalmak művelődéspolitikája című rövid fejezet jogosan tárgyalja együtt a két forradalom kulturális tendenciáit és eredményeit, mivel valóban a polgári demokratikus forradalom időszakájában vették kezükbe a haladó irodalom és művészetek képviselői e területek irányítását, és új koncepciókat dolgoztak ki a polgári humanista haladás szellemében. Ahogyan a Vörösmarty Akadémia programja szemben állt a konzervatív Petőfi és Kisfaludy Társaság képviselte irányvonallal, ugyanúgy a képzőművészetben, a zenében, a színház- és a kezdeti filmművészet területén is új koncepciók születtek, és új emberek vették át a szakmai irányítást. A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája ezeket a koncepciókat átvette és kiegészítette, szocialista koncepciókká formálta át. De nemcsak a tervezeteket és elgondolásokat vette át, hanem azokat a személyeket is, akik ezeket kidolgozták, s most lehetőséget adott nekik elképzeléseik megvalósítására. A Tanácsköztársaság művelődéspolitikája éppen azért tudott egy új, szocialista gondolatrendszert és irányítási módszert kiépíteni és megszervezni, mert a magyar értelmiség különböző indítékból, eszmei és politikai tartalmát tekintve a tudatformák széles skáláján elhelyezkedve vállalta, különösen az első hónapokban, a szocialista forradalom célkitűzéseit is, legalábbis a kulturális területen. De többen – mint Tóth Árpád, Móricz Zsigmond, Kassák Lajos, Balázs Béla és még sokakat sorolhatnánk – annak tartalmát és társadalmi célkitűzéseit is.

A fejezetnek ez a fő gondolata; minden részletkérdést ennek keretében tárgyal a szerző, ami sajnos azzal a következménnyel is jár, hogy néhol túl sommásan fogalmaz. Így pl. Móricz Zsigmond egyértelműbben és hosszabb ideig állt a második forradalom mellett, mint a fejezetből kitűnik. És még az ún. „polgári gondolkodásmódot” írók viszonya sem volt ily egyértelműen passzív a Tanácsköztársasághoz, amint e rövid fejezetből kitűnik.

Három vonatkozásban mélyíteném el magát a történelmi körülmények elemzését, azt, ami a kultúrpolitikáról itt rajzolt képet eredményezte:

1) Talán jobban kellene hangsúlyozni a magyar proletárforradalom vérontás nélküli győzelmét, tehát azt, hogy nálunk nem volt polgárháború, és a progresszív értelmiség a forradalom lendületében továbbhaladt saját forradalom előtti lehetőségeinél, és együtt tudott menetelni – több-kevesebb fenntartással – az új társadalom kultúrájának kiépítésében a szocialista államhatalommal. Nemcsak íróknál és művészeknél volt ez így, hanem mérnököknél, tanároknál, orvosoknál is, ami azt jelenti, hogy egészen szélesen értelmezve a Tanácsköztársaság értelmiségi politikája több lehetőséget kapott a történelemtől, mint pl. az oroszországi szovjethatalomé, ahol a polgárháború során az értelmiség jelentős része szembefordult az új hatalommal.

2) A nemzeti kérdésnek, annak, hogy nemcsak nemzetiségi területeket szakítottak el és szálltak meg az antant hatalmak döntéséből kifolyólag (Vix-jegyzék), hanem magyarlakta területeket is, szintén volt jelentősége abban, hogy a haladó értelmiség ilyen egyértelműen támogatta a két munkáspárt egyesüléséből következő munkáshatalmat, abban bízva, hogy a Szovjetunió segítségével sikerül majd visszavernie az antant támadásait. Ilyen reményeket hangoztattak közvetlenül a Tanácsköztársaság megalakulása előtt; pl. Bíró Lajos vezércikkein jól végig lehet ezt a gondolatot követni. Tehát a magyarság feltétele és a kultúra feltétele, amit az ellenforradalmi propaganda még a Tanácsköztársaság győzelme előtt a kommunisták ellen fordított, most mindkét vonatkozásban a Tanácsköztársaság mellé állította az értelmiséget.

3) Annak kimondása is talán helyénvaló lett volna, hogy mindezek következtében a magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikai koncepciója erőteljesen eltért az ún. proletkulttól. Vagyis éppen a történelmi szituáció kultúrpolitikai összetevőinek jellemzését hiányolom a fejezetből. Lehet, hogy ez rövidebb ismétlést jelentene a kötetben, de ha ez a fejezet ezt a kérdést érintené, rámutathatna a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájára egész koncepciójának sajátosságára, történelmi érdekességére, magyarázatot találhatnánk arra is, aminek értékelése bár e fejezetnek, sőt e kötetnek már nem feladata, mégis történelmi tény, hogy a Tanácsköztársaság megdöntése után ennek a vele együtt haladó értelmiségnek jelentős része később, az ellenforradalom idején is miért vállalta ekkori cselekedeteit, a léft és kimondott szót.

Szabolcsi Miklós: Szükségesnek tartom, hogy röviden a VIII. kötet általános kérdéseiről szóljak. El kell ismernünk: e kötet jelentős teljesítmény, és történetírásunk eddigi eredményeihez képest nagy előrehaladást jelent. Nehéz kérdésekkel néz szembe, a nemzeti és nemzetiségi problémát minden eddigénél világosabban tárgyalja. A munkásmozgalom hatóköre is valós megvilágítást nyer; a magyar társadalmi szerkezet leírásában számtalan új eredményt olvashatunk. Először történik meg, hogy a történetírás ilyen részletesen foglalkozik a politikai ideológia szervezetével, és ilyen szervesen építi egymásba a gazdaságtörténetet, társadalomtörténetet és esztétikát.

Azt is kiemelném, hogy az eseménytörténeti részekben sok új és érdekes van, és hogy a könyv egyes részeit megrásukban is regényszerűen izgalmasak. Ilyen szempontból a II. világháború előtti évek leírása, az 1944-ig terjedő évek bemutatása mintaszerű.

De hadd térjek rá a szorosabban vett művelődéstörténetre. Kétségtelen érdeme a szerkesztőknek, hogy ilyen terjedelemben és igénnyel először próbálnak meg összefüggően művelődéstörténetet adni. De alapvető módszertani problémának tartom, hogy voltaképpen most sem született meg az a bizonyos művelődéstörténet. A könyvben van politika-történet, eseménytörténet, gazdasági összefoglaló fejezet (7.), van egy történeti-szociográfiai jellegű egység: „A magyar társadalom a két világháború között”. Ez tartalmazza a lakosság életkörülményeinek változásait; az életforma, életmód kérdéseiről szinte semmit nem említ, ezekről alig olvashatunk. Ezután azonnal a politikai ideológiákat tárgyaló, majd egy komplex művészettörténeti fejezet következik.

A Lackó Miklós által írt fejezet rendkívül érdekes, de voltaképpen ez sem művelődéstörténet, hanem történetész által írt irodalom-, művészet- és tudománytörténet. Hiányzik tehát a könyvből magának az életformának, a szokásoknak, magatartásoknak, a mindennapi életnek, a mindennapi kultúrájának ábrázolása. (Hogy a rengeteg kérdés közül csak egy néhányra utaljak: *Tolnai Világlapja*, *Színházi Élet*, cserkészmozgalom, a magyar film kezdetei, a *Zászlónk* című lap, az *Új Idők* tömeghatása stb. Milyen volt a divat, az öltözködés, szexuális erkölcs?)

Úgy hiszem tehát, hogy a voltaképpeni összefoglaló művelődéstörténet megírása még mindig hátravan; legalábbis a 20. század vonatkozásában. (A 18. század vonatkozásában hamarosan megjelenik Kosáry Domokos nagy művelődéstörténete, amely más módszertannal építkezik.)

Mindezzel nem akarom lebecsülni a Lackó Miklós által írt fejezet érdemeit; annál kevésbé, mert hiszen ez vita velünk, irodalomtörténészekkel; a VI. kötet bevezetésével, koncepciójával és mintájával annak, hogyan látja egy történész a kor irodalom- és művészettörténetét.

A politikai ideológia területén nagyon sok újat hoz a könyv; mindenekelőtt a jobboldali, ezen belül a konzervatív ideológia minden eddiginél árnyaltabb, minden eddiginél alaposabb elemzésével. Az irodalomtörténész számára is fontos a különféle korszakoknak és árnulatoknak az eddiginél pontosabb megragadása.

Másrésről újat hoz a könyv a baloldali és még határozottabban a szocialista, a marxista eszmeáramlatok elemzése területén. Újat és sok olyasmit, amit tovább kell gondolni, amin talán vitakoznunk kell. Helyesnek tartom, hogy nem idealizál, és nem becsüli túl, nem nagyítja fel az illegális párt eszmei befolyását. Érdekesek a kísérletei a szociáldemokrácia befolyásának megrajzolására. Első olvasásra már több megfontolást ébreszt ezeknek a fejezeteknek az a mondanivalója, amelyben a szektás marxizmus és a revizionista, szociáldemokrata típusú marxizmussal egy „igazi szocializmus” típusú gondolatrendszert állít szembe; két ízben is külön kiemelve Justus Pál egy könyvét, és lényegében idesorolva az érett József Attila gondolatrendszerét is. Ismétlem: sok megfontolandó van itt. De tovább vizsgálható is. Hadd jegyezzem meg, hogy árnyaltan, de azért bizonyos aggálllyal tekint minden népies jelle-

gű mozgalomra a könyv mind a két fejezetben. A *Szép Szó*-féle megreformált liberalizmus magasabbra értékelődik a korszak teljes képében, mint a népi mozgalomnak a demokratikusabb iránya.

Még két megjegyzés a szorosabban vett irodalom- és művészettörténeti fejezetekhez. Az egyik: a zenetörténeti fejezetben van egy vitatható hangsúlyeltolódás Bartók javára, Kodályval szemben. Véleményem szerint a 40-es évek közepének Kodályt vetíti vissza még a 20-as évekre is.

Végül: az irodalomtörténeti fejezet fő gondolata a 30-as évek „újrealizmusa”, mint a magyar irodalmi fejlődés egyik csúcspontja. A gondolattal magával mi már évtizedek óta foglalkozunk; hadd utaljak, nagyon szerénytelenül, pl. az avantgarde-ról írott tanulmányaimra, ahol ezt a „szintézist” ha nem is evvel a terminussal, de már leírtam. A kor maga is látta, érzékelte ezt a jelenséget; és mivel a „szocialista realizmus”-t nem lehetett, vagy nem akarták használni, a *Gondolat* lapjain nevezték el „modern realizmus”-nak, és „újrealizmusnak”. Lackó Miklós gondolata tehát nem idegen tőlünk, és nem is ért meglepetésszerűen. Az alapkérdés itt kettős: egyrészt hogyan értékeljük az újrealizmust, vívmánynak-e vagy elkésettésnek, és ebből a szempontból van a fejezetben egy bizonyos belső bizonytalanság. Másrészt: ma már emellé erősebb hangsúllyal állítanék oda másjellegű irányokat is.

Pór Péter: Nem vállalkozom a két művelődéstörténeti rész átfogó értékelésére, csupán a részletekre, illetve a nagyobb koncepcióra vonatkozó kritikai megjegyzéseimet fogalmazom meg. Előjáróban leszögezem, hogy a Tanácsköztársaságot illető részt – és *nem* lakonikussága okán – legalábbis az irodalom vonatkozásában felületesen hiszem, az 1919–1945 közti korszakra vonatkozó elemzés egészének *arányait és alapvonalait* viszont érdekesnek és hitelesnek tartom; ami ilyen dimenziójú történelmi munkáról szólva rendkívüli erény.

Az előbbi fejezettel szemben az a legfőbb kifogásom, hogy Babbitól (aki, mint közismert, a Tanácsköztársaság egyetemén Baldensperger elmélete alapján fejtegette irodalomelméleti elgondolásait) Lukácsig (aki akkor már nagyon is kombattánsan marxista eszméket képviselt, noha pár hónappal korábbi konfliktusai és cikkei szintén legalább említést érdemeltek volna), Tóth Árpádtól (akiről, egyetlenként, szükségesnek tartja közölni, hogy jobbágyivadék volt, míg más írók alkalmasint karakterisztikusabb és aktívabban ható származását vagy osztályhelyzetét meg sem említi) Krúdy-ig (akit számomra érthetetlen okokból különösen kiemel) olyan egységfrontot teremt, aminek még a közvetlen eseménytörténet is csak rövidebb-hosszabb időre kelthette illúzióját.

Idillien nivellál már némelyik, a korábbi évekre visszautaló mondat is: a *Nyugat* körének csak háború-ellenes megnyilvánulásairól vesz tudomást, s úgy sejteti, hogy a haladó írók mindegyike 1918 októberét, sőt 1919 márciusát is egyöntetű lelkesedéssel fogadta, és csak a növekvő nehézségek okán vesztette el rohamosan a kedvét. A továbbiakban azután, mintha nem is ismerné az eseménytörténet és az eszmetörténet – József Farkas korreferátumának megkülönböztetése szerint: a történelmi szituáció és a világnézet – különbözőségét, az előbbinek egyoldalúan szűrt tényei alapján (amelynek során még csak nem is említi például Kassák és Kun Béla sem esemény-, sem eszmetörténetileg nem jelentéktelen összeütközését), az itt megvalósuló egységben az utóbbit is sejteti, vagy nem jelzi az eltéréseket. Azt: mivel azonosultak valójában és mivel nem. Így a valóságos szolidaritás sem nyerhet elég hitelt. Ami, véleményem szerint, több szempontból is (az írók portréját illetően is, a Tanácsköztársaságnak a magyar fejlődésben elfoglalt történelmi és eszmei helyét illetően is) hamis összképet eredményez.

Az 1919–1945 közötti esztendőkről írtak legnagyobb erényének, ismétlem, ezzel szemben éppen azt tartom, hogy annak valós kategóriái és valós konfliktusai szerint rendezni anyagát. Az összkép, a kifeszített hálórendszer annyira imponálóan pontos, tárgyilagos és átfogó, hogy alig van szívem néhány csomópontját kicsit is megbolygatni.

Néha, nem is tudnám ezt megtenni: a fejezetnek némely jellemzése ugyanis (pl. furcsa módon a népi írókról szóló) az irányzatokat jellemző címszavakban mozog. Ezek a címszavak ugyan mindig pontosnak tetszenek, de mégis tanácsos lett volna egy-egy mozgalmat vagy szellemi törekvést nemcsak a térképen elhelyezni, hanem – még egyéb fejezetekkel való átfedések árán is – pontosan definiálni, végülis mit állítottak (ez például Révainál igen tömören és meggyőzően meg is történik). Nem csupán, mert akkor bizonyos beállítások még árnyaltabbá válhattak volna (pl. a *Nyugat* liberalizmusának valóságos tartalma és eszményköre, vagy a népi írók – e fejezetben nagyon megcsonkított, Németh László egy-két esszéjére leegyszerűsített – irodalomképzete, irodalomtörténete), hanem, s főként mert a társadalom döntő szellemi konfliktusainak e kifejtésben néha csak irányát kapjuk, tartalmát alig. (Itt természetesen nem standard fogalmak, például a szellemtörténet, ezeregyedszer történő újradefiniálá-

sára gondolok.) Magam tehát, nyilván azért is, mert nem értek a történelemtudományhoz, és evidenciákat hiányolok, de hiányolom, hogy e – irányokra építő, s ily voltában jól indokolható – felépítésen belül nem válik világossá, ki mikor és milyen megoldást kínált például a nemzeti-területi kérdésre, például a föld-kérdésre, például a szociális kérdésre, illetve a forradalom kérdésére, hogy csak azt a hármat említsem, ami feltétlenül és jogosan e fejezet három legfőbb koordinátáját adja.

Illés László: Talán hasznos lesz, ha a teljesítmény előtti őszinte elismerés előrebocsajjtásával néhány olyan pontot érintek, ahol a szerzők tartalmi vagy módszertani kérdésekben nem győztek meg egészen, amely körülmény persze egyaránt visszavezethető esetleg a kifejtés mikéntjére, avagy a befogadó készségeinek sajátosságára.

Alapproblémám az, hogy míg az uralkodó osztályok különböző rétegeinek és csoportosulásainak ideológiáját a fejezetek igen plasztikusan, lényegretörően és részletezően elemzik, addig az ellenzéki törekvések rajza általában vázlatosabb marad. Természetesen a történetírásnak kötelessége, hogy hű arányokban mutassa be a tárgyalt kort, s jól tudjuk, hogy a szociáldemokrata és különösen a forradalmi marxista gondolat üldözött és aránylag korlátozott körben és mélységben ható ideológia volt, mégis intenzívebb és teljesebb ábrázolást igényelne az olvasó, a lényeges kérdések felvázolását. A IV. fejezet 32 lapjából mindössze öt lap jut a marxista eszmerendszer kifejtésére, aholis az elemzés az agrárkérdésre és a nemzeti kérdésre koncentrálna, s ezzel kimerítenek véli tárgyát. Pontosabban kijelenti, hogy „a forradalom és ellenforradalom igen nagy tapasztalatanyagának „minden érték átértékelésére” sarkalló hatása jelentős elméleti kísérletek egész sorát hozta létre.” (596.) Ez egész sor kísérletből azonban néhány sorban csupán Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein*jéről hallunk és két sorban Varga Jenő elméleti igyekezetéről. A történettudományi mű nem specialista olvasója előtt ismeretlenek maradnak azok a szerzők és azok a művek, amelyek a végigharcolt és elbukott forradalmak s a fehéruralom felülkerekedésének tapasztalatait, mint a 20-as évek marxista ideológiai szempontból igen jelentős mozzanatait tárgyalják. Meg kell elégednünk azzal a közléssel, hogy ilyen egy „egész sor” volt.

Hasonlóan takarékos a fejezet a húszas évek közepén és végén a munkásművelődés és irodalmi kultúra kérdéseinek megvilágításával. Nem értesülünk a proletkult-kezdeményekről, a proletárirodalom elméletéről és gyakorlatáról, e bonyolult ideológiai képződmény továbbfejlődésének, ill. hibái leküzdésének hosszú folyamatáról, amely pedig a magyar szocialista irodalmi kultúra egy fejezete, ha nem is a legfényesebb. A hiány okát a IX. fejezet abban jelöli meg, hogy az emigrációban létrejött produkciónak „Lukácson kívül (. . .) valljuk be, még igazi számbavétele sem történt meg (. . .) a körvonalak nagyobb szabású művet sejtetnek, mint amit az eddigi gyér ábrázolások felmutattak.” (881.) Ha a szocialista irodalom kutatója nem másra, csupán a *Tanulmányok a szocialista irodalom történetéből* című sorozat eddig megjelent öt vaskos kötete számos idevágó írására gondol, már akkor sem érzi indokoltnak e magyarázatot. Így aztán a történelemkönyv olvasója mit sem tud meg arról, milyen eszmei küzdelem folyt az *Egység* vagy a *Sarló és Kalapács* hasábjain, hogyan érett, bontakozott ki a marxista esztétikai gondolat. Mácza János neve elő sem fordul a kötetben, a 100% létéről egy felsorolásból értesülünk, és az időrendi táblázatban szerepel másfél sor e nagy jelentőségű lapról és szerkesztőjéről. Bármilyen legyen is azonban a késői kutató véleménye e folyóiratról, elképzelhetetlen, hogy egy folyamat egyik fázisaként ha mégoly tömören is, ne jellemezzük ideológiai tartalmait.

A harmincas évek tárgyalása során szó esik többször a „szektás dogmatizmus” leküzdéséről, de aki e fejezetből akarja megtudni, miben állt ideológiai, művészetelméleti szempontból a szektás dogmatizmus, bizonytalanságban marad. Az öt világrészre futótűzként kiterjedő, szövetségbe tömörülő forradalmi irodalmi mozgalomról, a szövetségi írói politika – kétségtelenül súlyos hibákkal terhelt – kezdetéről, amelynek működtetői közt a kötet több névtelenül maradt magyar írója volt található, nem értesülünk. Karikás Frigyes csak mint pártmunkás, Zalka Máté csak mint hősi halott bukkan fel, Illés Béla nem érdemelt említést, Gábor Andor, legalább mint harcos antifasiszta publicista felbukkanhatott volna a névmutatóban. A fejezet azonban nem száll le ily övezetekig. Lukács György, Révai József és Bálint György elegendően reprezentálja a kor irodalmi-esztétikai ideológiáját. De vajon elégséges-e? Lukács *Geschichte und Klassenbewusstsein*je 1923-ból (amit, mint tudjuk a szerző maga is erős kritikával kísért érett korszakában) és *Az ész trónfosztása* az a két mű, amely elegendő e nagyszabású életmű két évtizedes szakaszának jellemzésére. Említés történik ugyan arról, hogy Lukács kidolgozta

realizmuselméletét, de ennek tartalmairól semmit se tudunk meg. Viszont passzusokon át, a 85. majd a 881. oldalon újra szó szerint azonosan értesülünk arról, hogy „a kommunista mozgalom”, ill. a második közlésnél már „Lukács teljesen indokoltan hangsúlyozta, hogy a korszak világnézeti alapkérdésévé a racionalizmus és irracionalizmus ellentéte vált.” Nehéz egy rövid hozzászólás keretében belemenni e problémába, de úgy tudom, hogy a mindeddig tudományosan meg nem cáfolt marxista kritikai elemzés szerint Lukácsnak ebben a korreláció felállításban aligha volt igaza. A fasizmus politikai alternatívája nem egyszerűen a homályosan körvonalazott demokrácia volt, hanem egy széles skála a komolyan vett polgári demokratikus eszményektől a plebejus demokratikus törekvésekig és a szocialista Szovjetunióig, amely az antifasiszta harc fő terhét viselte. Világnézeti-filozófiai koordinátákban szemlélve e küzdelmet, egy övezettel – azt hiszem – mélyebbre kell szállnunk, és a dialektikus materializmus és az idealizmus konfrontációját találjuk. Hogy ez mennyire így volt, éppen a fejezet szerzője fejt ki érdekes módon három lappal lejjebb (853), ahol Bálint Györgyöt idézi, aki a „csak-racionalisták” eszmei erőtlenségéről beszél. A marxista irodalom- és művészetszemlélet mégoly vázlatos képe sem rajzolható fel ugyanakkor csupán a legnagyobbak teljesítményének impresszionisztikus, gyakran ötletszerűen említett elemeiből. Sajnos attól tartok, itt nem a helyhiány akadályozta a szerzőket, hanem egy sajátos szemléleti pozíció: a közép és alsóbb régiók tudatos kiiktatása a történelem hatékony faktorai közül.

A munkásművelődés, a munkáskultúra kérdéskörének hét sort szentel a fejezet (893), noha éppen a nyolcadik kötet szerkesztőbizottságának titkára állapította meg pontosan egy évtizeddel korábban a munkáskultúra kutatás elmaradottságának láttán a következőket: „... e történetfelfogás (...) a munkásosztály harcainak történetét a gazdasági és politikai élet területére korlátozta és a kultúrtörténeti kutatásokat járulékos szerepre szorította. Így a felépítmény egyik legfontosabb összetevője, a kulturális fejlődés sem az alaptól való meghatározottságában, sem pedig belső törvényszerűségében nem került tisztázásra.” (Glatz Ferenc, Századok, 1966. 1. sz. 207–211.) Ez az eljárás, úgy tetszik, változatlan maradt a nyolcadik kötet írása idején is. A 903. oldalon ez meg is fogalmazódik. „A zenénél (...) eddigi módszerünkhöz híven (...) nem térünk ki a »tömegzene« részletezésére” – írja a szerző. S hogy nem csupán a hazug és szentimentális zenei tömegtáplálékot nem tartotta a fejezet érdemesnek a tárgyalásra, hanem valami mást, fontosabbat sem, azt talán jelzi az a tény, hogy a „zene és proletár” tudós kutatójának, Maróthy Jánosnak sem műve, sem neve nem szerepel a hivatkozásokban.

De befejezésül térjünk még vissza az irodalomhoz. Nyilvánvaló, hogy a IX. fejezet szerzője nem fogadja el *A magyar irodalom története* módszertani eljárását, annak ellenére, hogy állítása szerint (903) ideológiacentrikusan szemlélte az irodalmat. Az irodalomtörténeti kézikönyv *polgári, népi, szocialista* kategorizálását (amely egyébként ott sem érvényesül ily mereven) oldani kívánja, valamely más szellemi mozgás szerint próbálja megrajzolni az irodalmi folyamatot. Kérdés, milyen eredménnyel? A népiek jellemzése talán tetszik; a polgári irodalomé töredezettnek és igen vázlatosnak, a szocialista eszmeiségű irodalomról alig tudunk meg valamit, kivéve József Attila rövid jellemzését. De vajon egybevág-e az irodalomtudomány jelen állásával az a karakterisztikum, hogy a súlyos megzúzottatásokon átment József Attila utolsó éveiben a „független” szocialista irányzathoz tartozott, Justussal, Fejtővel, Kassákkal együtt? Az-e a lényeges, ami összeköti ekkor velük, vagy van valami, ami elválasztja tőlük? Csak felvetem a kérdést, ahogy a fejezet szerzője is csak kijelent és nem bizonyít.

De más vonulatba is beletartozik József Attila, noha kimagaslóan tartozik bele: ez pedig az *újrealizmus* irányzata, ahol (895) Németh Lászlóval, Szabó Lőrincsel, Déry Tiborral, Gelléri Andor Endrével, Hevesi Andrással, Máraival, Tamási Áronnal látjuk együtt. Minden egyes említett alkotót tekintve bizonyosan kitűnő társaságban; de vajon milyen terminus nevezőjén, tartalmi avagy formális nevezőn-e? A kérdésre nehéz válaszolnunk, mivel az *újrealizmus* fogalom meghatározása többszöri kísérlet után is homályos és ellentmondásos marad. Nem azonos a szocialista realizmussal, hiszen a szerző szerint a népiek, a különböző harmadik utasok és szocialista elkötelezettségűek is tartoznak ide (898). Formai, stílári képződményre utalna az a megjegyzés, hogy „a szocialista realizmus képviselői jórészt csak politikai ideológiájukat s műveik közvetlenebbül politikai tematikáját tekintve sorolhatók külön irányzatba” (898). Másutt is: „Formaelveit tekintve lényegében konzervatív újrealizmus” (899). A 895. oldalon a szerző „esztétikai-ideológiai jellegét tekintve megvilágításra váró irányzat”-nak minősíti az újrealizmust, a 909. oldalon „nagy közéleti válságművészet”-ként jellemzi. S ahol – úgy tetszik – valóban ideologikusan közelíti meg a terminust, számomra legalább, ott is elvontan általános

marad: „Az újrealizmus mélyebb társadalmi háttére éppen abban állt, hogy irodalmunkban az általános emberi problémák elsősorban mint közéleti-politikai problémák merültek fel, s e követelmény alól azok sem tudtak kitérni, akikben a politikai megoldásokba vetett hit elapadt.” (900) Kik ők, nem tudjuk meg. Az európai irodalomból hozott párhuzamok legalább annyira heterogének, mint a hazai – korábban – említettek. Így hát sajnos, keserűen meg kell állapítanunk, hogy az újrealizmus kategóriája kevésbé segítette átvilágítani a magyar irodalom ideológiai vonulatait a harmincas években.

Már említettem, hogy itt is, ott is kínzóan hiányoznak a nevek, a művek címei, az évszámok; ki kell mondanom benyomásomat: e fejezetek sokkal inkább csillogó, szellemes esszék, gyakran elvont eszmefuttatások, mintsem valamely szaktudományi ismeretanyagot korrekt bőségben közlő tudományos kézikönyv fejezetei. Sajnos nem áll a kiadói reklámlap ajánlása, hogy „a forrásszerűen dokumentált adatgazdagság” jellemezné a művet, nagyon is spórolósan járnak el a szerzőink. A tárgyalt fejezetekben többször történik említés Szeffű híres alapművéről, a *Három nemzedék*-ről, de ugyanott nem tudjuk meg, mikor jelent meg a mű, sem azt, hogy a Hóman-Szeffű mikor hagyta el a sajtót, azt sem hihetjük, hogy a *Gondolat* 1936–38 közt jelent volna meg, s e sort folytathatnók.

S mivel a kulturális teljesítmények csupán legmagasabb csúcsaira figyelő és sajátos rendszerezést követő, világnézetileg a legmagasabb piedesztálra a racionalizmust emelő történeti módszerünkéről csak keserűen szóltam, e nyilvánvaló igazságtalanságot hadd zárjam le nem stílustörő módon. Valamit tehát az elegáns esszé-kötet stílusáról is. Való igaz, hogy nem ez a jellemző, de azért nem is olyan ritka az efféle mondat, tessék jól odafigyelni a magyar szavakra: „A neonacionalizmus köznevelési programjában a racionalizmus elleni frontnyitás az ellenforradalmi ideológia irracionális alaptendenciájának adekvát kultúrpolitikai megnyilatkozása volt” (866). Kedvem lett volna lefordítani ezt a mondatot, de lemondtam róla, amikor belebotlottam kevéssel arrébb a „prefasiszta avanturista aktivizmus”-ba (877). Még azt is elmondanám, úgy vélem: a 250 Ft-os könyv bizonylyan nem a tömegek olvasmánya lesz, noha az említett reklámszöveg a könyv „olvasmányosság”-áról szól. Ez esetben viszont talán papírpazarlás volt 1400 oldalon nyomni a könyvet ilyen nagy betűtípussal, ilyen laza tükörrel. Súly és terjedelem tekintélyt ébresztenek, de egy csillogó esszéhez talán karcsúbb köntös alkalmasabb lett volna.

Bata Imre: Kézikönyvnek szánták, de olvasmány is. Az volna, ha kézbe lehetne venni balesetveszély nélkül. A történészek az újkori történetet is középkori-külsőbe – folio formátumba – kötik, mintha csak pallost akarnának a mai ember gyenge karjára bízni. Szintéziskísérletnek is minősíthetjük a vállalkozást, bár nehéz volna az adott pillanatot szintéziszeremtő időnek minősíteni. Az előtanulmányok, a történettudomány helyzete nem igen teszik lehetővé a szintézist századunk első felére nézve, de az is igaz, hogy nehéz volna helyhez és körülményhez kötni a tudományos összefoglalások idejét. Vagyis mikor lehet kísérletezni az összefoglalással? Akkor is, mikor még sok a részlet, amely földolgozatlan, amikor a szemléletet, a módszert is ki kell próbálni. Nemcsak szintézis, presztézis is van. A jelen munkát olyan szintézisnek tekinthetjük, ami az összefoglalást munkahipotézisként kísérli meg.

Ez vonatkozik éppen azokra a fejezetekre, amelyeket művelődéstörténeti összefoglalásoknak minősíthetünk. Legalábbis igény szerint a művelődéstörténeti koncepció jegyében alakultak ki. S ez máris megbecsülendő vonása a kötetnek. A művelődéstörténeti nézőpontot a marxista történetírásban az előidők elhanyagolták. A szellemtörténet radikális bírálata éppúgy kérdésessé tette a művelődéstörténetet, ahogy a pozitívizmus hasonló intenzitású megítélése a helytörténetírást. A kultúrtörténeti nézőpont igénye visszanyeri létjogát, legalábbis kísérletesen, e munkahipotézis erejéig.

Ha a művelődéstörténet nem szellemtörténet, akkor általa lesz nyilvánvaló a szellem viszonylagos önállósága – ez a szellem önmozgása! –, de csak annál nehezebb a történelmi totalitásba, az organikus társadalmi-történeti mozgásba belekötni. Egyik kérdés, hogy mit, milyen jellegű szellemiséget, a másik az, hogyan kapcsoljuk bele a mozgások teljességébe, amit jellemzőnek tartunk. Mert nem önálló kultúrtörténetről van szó, hanem arról, hogy a két háború közti magyar történelem szellemi minőségéről kell képet adni. Lackó Miklós különösképp tudatában van ennek, nem törekszik arra, hogy egy monografikus kultúrtörténet kivonatát illessze a többihez (gazdaságtörténethez, politikátörténethez stb.), hanem a történeti folyamat teremtette szellemi mozgások jellemző vonásait kísérli meg bemutatni. Ez a törekvés nyilvánul meg a húszas éveket illető művelődéstörténeti részekben is.

Vagyis a történetiség elvét szembesítik a művelődéstörténeti szemponttal, illetve az interdiszciplináris módszert kívánó földolgozással. Ami Lackó munkáját illeti, annyi pozitívum elmondható róla, hogy a történetiség és az interdiszciplináris módszer már ilyen munkahipotetikus szinten is árnyala-

tosabb képet nyújt az irodalomkörü szellemi mozgásokról, mint az eddigi irodalomtörténeti áttekin-
tések mutatják. S azt is meg kell mondani, hogy Lackó esszéisztikus – és elnagyolt – ábrázolásaiért az
irodalomtörténeti részletkutatások híja a felelős.

Hajlamosak vagyunk ily összefoglalások megítélésekor saját tudásunk adatvilágát számon kérni. Ez
azonban nem kritikai szempont, mert akármit és a többi hiányolni annyi, mint az adatok halmazára
korlátozni a megítélést. Ez is hiányzik, az is, ebből is több kellene, abból is! – az ilyen ítékezés seho-
va se vihet. Viszont találhatunk más tényhibákat Lackó szintéziskísérletében, olyanokat, amiknek értel-
mezése szempontot biztosít a szintézis megítéléséhez.

Néhány kronológiai tévedésről van szó.

Az egyik ilyen elemi vétség a szociográfiával kapcsolatos. Jellemző azonban, hogy a tévedés egyből
kivágja a hiányt; azt, hogy az irodalomtörténetírás elmulasztotta a szociográfia történetének monogra-
fikus földolgozását. Lackó a szociográfiát jelentősége szerint értékeli. Azt is tudja, hogy annak törté-
netében milyen jelentősége van Nagy Lajos és Illyés Gyula műveinek. Érti azt is, hogy milyen össze-
függés van e ponton az írói életrajz, az önéletrajzi ihlet és a szociográfiai leíró föltárás között. De Veres
Péter *Falusi krónikáját* ebben az összefüggésben előhozni hiba, mert a *Falusi krónika* a szociográfia
történetének nem ebbe a szakaszába tartozik. Itt – a *Kiskunhalom* és a *Puszták népe* társaságá-
ban – inkább *Az Alföld parasztsága* és a *Számadás* emlegetendő. A kronológiai vétség egy maga-
sabb rendű hibára mutat, ám épp olyan elemre, az időbeli folyamat tisztázatlanságára.

Hasonló típusú hiba az is, amit Németh László magyarságtudományi, hungarológiai elképzeléseivel
kapcsolatosan érzékelhetünk. Lackó szerint Németh László 1935-ös politikai csalódása után veti föl a
hungarológia-tervet. Ezzel szemben már a *Válasz* induló – harmincnégyes – évfolyamában olvasható
az elképzelés gyakorlati programjának vázlata; ez a folyóirat programjának egyik pillére. Ismét csak
arról van szó, hogy az elemi kronológiai vétség mögött az ismeretanyag újdonsága, bizonytalan beideg-
ződöttsége nyugtalanodik; az irodalomtörténeti munka híja! A szintézis csak akkor termékeny, ha a
részletismeret már beidegződött. Akkor ilyen elemi kronológiai tévedés nem létezhetik.

Miként a harmadik sem.

Lackó szerint az Új Szellemi Front és Bajcsy-Zsilinszky Endre közt azért nincs kapcsolat, mert
Zsilinszky tudja már, amit az írók nem tudnak. Ismeri Gömböst. Igaz, hogy ismeri Gömböst, de majd
csak a Front tapasztalataival párhuzamosan tapasztalja meg ő is igazán, hogy kicsoda valójában. Ami
pedig az Új Szellemi Frontot illeti, azért nincs ott Zsilinszky a Zilahy-villában a nevezetes találkozó-
sán, mert az írókkal való kapcsolata épp ez idő tájt romlott meg. Féja *Viharsarok*-részlete a harmincnégyes
Válaszban, ez a nehezeltése fő oka, nem pedig Gömbössel kapcsolatos tapasztalata.

Nem arról van szó, hogy egy szintézisben a legapróbb tények is ott munkáljanak, de akármilyen
tényekkel operál is a szintetizáló, nem kerülhet szembe a megtörténtekkel. Amit egy szintézis tény-
szerűen fölhasznál, az nem kerülhet szembe egyetlen ténnyel sem, ami volt, és ahogy volt.

Nem az a gondom tehát, hogy Lackó összefoglalásából mi maradt ki, hiszen mindig több az, ami
kimarad, mint amit fölhasználunk a valóság roppant tényhalmazából. A szintézis optima azonban
biztos tényekkel dolgozik, s úgy, hogy az el nem beszélt anyag bármikor beleilleszhető az elbeszélésbe.
Lackó művelődéstörténeti igényű összefoglalása azért esszéisztikus, mert tagolatlan anyagból meríti
tényeit, s ő, aki a történetiség elvét koncepciózusan érvényesíti, a tények szintjén elemi kronológiai
tévedésekbe bonyolódik, ami nyilvánvalóan a történetírás jelen állapotára vall inkább, nem az ambíció-
zus történettudásra. Az állapot ilyen bevallása viszont kihívás. Jelen esetben az irodalomtörténésznek
szól a kihívás. Az ő mulasztásait sürgeti elő. A preszintézis tehát termékenyítően hat a szaktörténetre.
Lackó művelődéstörténeti igényű munkahipotézise a művelődéstörténet monografikus földolgozását
épp úgy sürgeti, mint a harmincas évek irodalomtörténete számos összefüggésének részletes föltárását.

Rába György: Már terjedelme miatt is a legnagyobb szabású munka, mely e tárgyban és műfajban a
szakértők, valamint a közönség elé kerül. Jogos tehát az igény, hogy tiszteletre méltó célkitűzésével
összhangban magas mércével mérjük. Kétségtelen, hogy bármely történettudományi munkának
művelődéstörténeti fejezete csak a társtudomány korlátozott és összefoglaló szerepét töltheti be. Ezért
nem kívánható, hogy az adott mű olyan széles körű és olyan mélyreható tárgyalást adjon, mintha
szigorúan művelődéstörténeti munkáról, még kevésbé, mintha irodalomtörténetről volna szó. Mindezt
előrebocsátva elmondhatjuk, hogy a kötet művelődéstörténeti összefoglalása általában tényszerűen

helytálló, de inkább a népszerűsítés igényének felel meg, az árnyaltabb problémákat nem veti föl. Egyes művelődéstörténeti góccokról hallgatnak a szerzők, néhol pedig a történettudós gazdasági, társadalmi és általános eszmei szempontjait, melyek a história vizsgálatára igen alkalmasak lehetnek, mereven alkalmazzák a művészeti életre, melyben pedig erősebben érvényesülnek az emberközi (interperszonális) kapcsolatok, s tárgyalásuk során olykor a személyi vagy csoportellentétek a valóságosnál mélyebb történelmi távlatot kapnak.

A Klebelsberg nevével kifejezett művelődéspolitikai iránytól a Hóman-korszak koncepciójáig és gyakorlatáig hanyatló kultúrpolitikai felfogás álláspontja találó, nemcsak a tényeket, hanem a mögötük álló világnézeti, politikai-társadalmi erők küzdelmében az egyre merevebben szélsőséges szemlélet felülkerekedését a hanyatló görbe híven rajzolja meg. A Klebelsberg-korszak tárgyalása azonban több figyelmet, árnyaltabb bemutatást érdemelt volna: a leíró történet mind a rosszabb, mind a realisabb törekvések jelzésére módot ad. Klebelsberg restaurációs kultúrpolitikai törekvéseit a jelzettnél korábban megkezdi; 1921-ben a Budavári Tudományos Társaság keretei közt megindítja a *Nyugat* irányát egyensúlyozandó *Napkelet* szervezését. Tagadhatatlan az is, hogy ő már csak a hivatalos, de épp ezért intranzigensebb keretet teremt meg annak a konzervatív, bár szakszerű tudományos mozgalomnak, melynek összefogására már a háború alatt Szekfű és Horváth János tett kísérletet. (L. Dénes I. Zoltán: *A realitás illúziója.*) A kép kerekességéhez azonban az is hozzátartozik, hogy a külföldi ösztöndíjak rendszerének kialakítása, a bécsi és a berlini Collegium Hungaricum megalapítása reális kultúrpolitikai lépés, noha működési helyük kiválasztásában az európai politika összefüggésében retrográd szempont is érvényesül. Mindamellett kérdés, hogy akkori kevésbé „jó hírünk a világban” lehetővé tette volna-e más működési területek kiválasztását, ottani intézmények realizálását. Klebelsberg konzervatív réalpolitikájára jellemző, hogy 1929-ben ő tett kísérletet Ady integrálására a nemzeti hagyományba, természetesen a hivatalos politika szája íze szerint. Mindenesetre az ő beszéde volt a kiváltója Kosztolányi vitázó indulatú cikkének, s itt az értékelés ok-okozati összefüggésének árnyalása a történettudományról az irodalomtörténetre is visszahárul.

A gondolat teljességéért megjegyzendő, hogy a *Napkelet*, mint a hivatalos kultúrpolitika irodalmi orgánuma aktív konzervatív világnézetén belül relatív szakmai színvonalat is jelentett, amit Horváth János, Voinovich Géza és Rédey Tivadar részvétele kivált kritikai rovatában szemléltet. A folyóirat további élettörténete, főként utolsó évfolyamaiban a világnézeti tendencia tumpulását és a művészi színvonal tudatos emelését jelzi, noha – amint ezt több esetben a gyakorlat is mutatja – a kettő, világnézet és művészi színvonal szétválása nem mindig sikerül. Mindamellett Németh László, Halász Gábor, Szerb Antal s az ún. harmadik nemzedék néhány költőjének és szépírójának közreműködése jelzi, a világnézeti szempontok relatíve fokozódó közömbösségét mindkét oldalról. Az írók (kivált az említettek) pusztá megjelenésükön a szakmai szemponton túl nem tekintenek. A még mindig a hivatalos kultúrpolitikához közelálló *Napkelet* viszont személyi összetételében is gyöngíteni kívánja a *Nyugat* körét. Ezek a tendenciák az olvasó közvélemény befolyásolását tekintve el nem hanyagolható jelenségek. A művelődéstörténet mérlegén mindenesetre a kései *Napkelet* maradandó értékek lelőhelye is a silányabb, protokolláris szempontból közreadott írások közegeiben.

Az interperszonális kapcsolatok figyelmen kívül hagyása olykor irreális vagy idejét múlt irodalmi tájékoztatáshoz vezet. Jó példája ennek Németh László vagy József Attila szembe fordulása a *Nyugattal*, nevezetesen Babitscal. A húszas évek Babitsát egyébként még korábbi ismereteinkhez képest is a mű megalapozatlan, önkényes zordsággal értékeli, mintha meg se írta volna a *Petőfi koszorút* (1923. jan. 1.) vagy 1920-as Ady-tanulmányát, hogy költészete nyílt politikai ellenzéki ségének csak *pars pro toto* emeljem ki egy-egy alkotását: a számszerűség több tucatra rúgna. A *Nyugat* írói gárdájának kiszélesítése egyrészt Kassákkal, Barta Lajossal, másrészt Gelléivel, Pap Károllyal nem elhanyagolható kultúrpolitikai törekvést tükröz, mint ahogy ez áll Gorkij első közlésére vagy a novella-pályázatokon beszédes módon mindig társadalomkritikai írásokat kitüntetető magartásukra, s kiváltképpen Babits főszerkesztése idején. (L. Gelléri: *Ukránok kivégzése*, Hollós Korvin: *A textofil-gyár* stb.)

A korszak művelődéstörténetére szimptomatikus jelenségnek, sőt mozgalomnak tartom a *Magyar Szemle*-kör tevékenységét. Értékelésének kulcsa keletkezésében keresendő. Bethlen sugalmazására a hatalmon belüli tudományos ellenzék, ill. színvonalemeléssel tágabb szellemi szemhatár célkitűzésével indult. Közrejátszott benne Bethlennek az államvezetéstől eltérő, nyugati, mindenekelőtt angol irányultsága, ami magában a folyóiratban közvetlenül kevésbé tükröződött. De a különböző szakterüle-

tek messzebbre tekintő célképzetével és realisabb tájékoztatásával olyan konzervatív reform-törekvések melegágyává, olykor pontoságra törekvő szakkikkek közlésével épp a hatalomhoz közei álló értelmiség tájékozódásának helyévé vált, melynek szerepe akár a pozitív, akár a negatív irányba mutató értékmozzanata miatt figyelmet érdemelt volna. Természetesen nemcsak a folyóiratról, hanem kiadványaikról és körük befolyásának mérlegeléséről beszélnek.

Rónay László: Ha a magyar irodalom története c. kézikönyv V. és VI. kötetével vetjük össze a történelmi munka két kulturális fejezetét, habozás nélkül nevezhetjük ez utóbbit korszerűbbnek, mainak. Ők már tovább léptek bizonyos szellemi jelenségek értékelésében és magyarázatában. (Pl. a *Nyugat* jelentőségének megítélésében, a „polgári humanista” írók antifaszizmusának elemzésében stb.) Különösen Lackó Miklósnak sikerült egy alapvetően egységes és hiteles rendszert teremtenie, melybe belefér ez a bonyolult, ellentmondásos korszak majdnem minden jellemzőjével.

Az olvasóban persze felvetődik, vajon ezek a fejezetek organikusán megfelelő helyen vannak-e. A szerkesztők szakítottak azzal a többé-kevésbé hagyományosnak nevezhető megoldással, hogy a történelmi fejezetek után mintegy mellékesen odabiggyesztenek még kiegészítő fejezeteket a kultúráról és az ideológiáról. E fejezetek a mostani nagy történelmi szintézisben mintegy a metszéspontba kerültek, tehát jelentőségüknek megfelelő helyre. Ugyanakkor viszont előlegeznek olyan eseményeket is, melyeket a történelmi részben újraolvashatunk, mégpedig bővebben és alaposabban. Valaha egyszer talán megvalósulhat majd egy olyan összegzés is, melyben a történelem leíró része, az ideológia, a gazdaságtörténet és a művészetek története egy igazi, az egyidejűség elvét megvalósító szintézisbe kerül!

Néhány történelmi és művészeti képződmény elemzése talán gazdagabbá tehetné ezeket a fejezeteket. Nagyobb figyelmet érdemeltek volna a kulturális intézmények, egyesületek, az oktatásügy elemzése során az ifjúsági szervezetek: a kiadók és nyomdák működése. (Nem véletlen, hogy a második világháború idején rendkívül sok francia könyv jelent meg magyar fordításban. Ez is a szellemi ellenállás egyik lehetséges formája volt.) A katolikus akció keretében például a húszas-harmincas években hűz egyesület működött Magyarországon, nem is jelentéktelen tömegbázissal, s közülük tizenhétnek volt rendszeres orgánuma. Érdemes lett volna legalább érinteni a rádió közéleti és világnézetformáló szerepét. Egész röviden feltétlenül foglalkozni kellett volna a sporttal is, hiszen ennek tömeghatása közismert. Az olyan nagy horderejű sporteseménynek, mint például a berlini olimpia (1936) politikai kihatásai is voltak.

A forradalmak irodalma című fejezetben említést érdemeltek volna Móricz Zsigmond riportjai. (Általában az összes irodalmi fejezetekben mintha jelentőségénél lényegesen kisebb szerepet kapna Móricz, akinek lehettek ugyan vitatható politikai elképzelései, de vitathatatlanul a kor nagy prózaírója volt.) E fejezetben az lett volna az igazán újszerű és izgalmas, ha a szerző kicsit plasztikusabban bontja ki azt a folyamatot, ahogy az alapjában véve literátor-értelmiségiek eljutottak a forradalom igenléséig. (A megtagadás kérdését is kicsit egysíkúan értelmezi a kézikönyv. Később egy helyütt arról olvashatunk, hogy Kosztolányi nagy regényeit a forradalomból való kiábrándulás inspirálta. A *Nerot* az is! De az *Édes Anna* bevezetése arról is árulkodik, hogy fokról fokra írta ki magából azt a görcsöt, amit nem a forradalmak, hanem a *Pardon* rovatbeli szereplése okozott, mígnem eljutott az objektív eltávolításnak addig a fokáig, amiről az *Édes Anna* bevezetése árulkodik.)

A keresztény nemzeti gondolat formaváltozásai című fejezet kitűnő, gondolkodásra ösztönző munka. Málnási Ödön szerepéről, gondolatvilágáról eddig meglehetősen kevés szó esett. A *Magyarország őszinte története* egy időben kedvelt – és káros – olvasmánya volt az ifjúságnak. Különösen a vidéki tanítóképzőkben volt olvasott, s így aztán beszüremkedett a felnövekvő nemzedékek gondolatvilágába is. E fejezetben érdemes lett volna legalább megemlíteni Tóth Tihamér nevét, aki kivált akkor lett nagy hatású, és az ifjúság gondolkodásmódjára döntő hatást tett szónok, amikor a harmincas években rendszeresen jelentkezett a rádió vasárnapi adásaiban prédikációival. A *Korunk Szava* és az *Új kor* közé nem lehet egyenlőségjelet tenni! Az utóbbi lényegesen jobboldalibb volt, ugyanakkor irodalmi rovataiban számos értékes mű jelent meg. Kállay Miklóst sem említeném Balla Borisz és Arady Zsolt mellett. Kállay működése alatt lett színvonalasabb a *Napkelet*. Pozitív szerepéről többen is írtak, köztőlük emlékirásában Fodor József is.

Az ellenzék politikai-ideológiai irányzatainak átalakulása című fejezethez megjegyezném, hogy a Bangha Béla szervezte KSV már 1918-ban nagy alaptökével rendelkezett. Titkos szervezeteit a Tanács-

hatalom megszüntette, alapítókéjét elkobozta. Bangha páter akkor Pozsonyba emigrált. Az ellenforradalmi korszakban nem sokáig működött Budapesten, Bethlenéknek csakhamar terhessé vált mérték-telen antiszemitizmusa. Ekkor, 1923-ban három évre Rómába rendelték, s amikor onnan visszatért, már nem volt lényeges hatása.

A 899. lapon a húszas évek második felében meginduló Ady-revizióról olvashatunk, s arról, hogy Makkai Sándor könyve irányította rá a figyelmet. A *Magyar fa sorsa* 1927-ben jelent meg. Ezzel szemben Kosztolányi az Ady-reviziót követő dúlt, de hiteles jegyzeteiben arról ír, hogy őt már az is bosszantotta, hogy a Petőfi-centenáriumon üresek voltak a széksorok a költőt köszöntő műsoros estéken, de telve voltak az Ady-matinékon. Az *Édes Annában* pedig a következőképpen regényesíti ugyanezt: „A Moviszterné hallgasson! – mondja dühödten Vizyné – . . . Annak csak a színházakon jár az esze. A főpróbákon. Meg az Ady-matinékon.”

Korrekt, meggyőző összefoglalást olvashatunk a zenéről. A jeles zeneszerzők között megemlíttem volna Lajtha Lászlót. Érdekes, amit Kodály és Bartók különbségéről ír a szerző. Ez a különbség manapság izgalmas polémiákat szül a zenetudományban. Mindevel együtt persze talán nagyobb szerepet érdemelt volna Bartók és Kodály, a gondolkodó. Mint ahogy részletesebb méltatást kívánna Tóth Aladár, akinek művészetszemlélete – mint azt Lukács György hangsúlyozza – „fontos összekötő kapocs a marxista muzikológia felé”. És ugyancsak Lukács György mondja ki – s ennek érvényesítése hiányzik e zenei fejezetből –: „. . . nálunk a magyar népi művészet hangsúlyozása mindig kifejezett hadüzenet volt a magyar elporgáriasodó dzsentrikultúrának. E radikalizmus következtében a zenei forradalom messze túlmutatott a Nyugat irodalmi állásfoglalásain”. (*Bevezető Tóth Aladár Válogatott zenekritikái-hoz.*)

Pomogáts Béla: A vita, amely a történeti kézikönyv művelődéstörténeti fejezeteit mérlegelte, kétségtelenül igazolta a vállalkozás jelentőségét és eredményeit. Van azonban olyan tanulsága is, amelyet már az irodalomtörténetírásnak kell megszívlnie. A vitában is elhangzott az, hogy az irodalomtörténeti kézikönyv és a jelen történeti összefoglalás megjelenése között egy évtized telt el, és ezt az évtizedet általában jól hasznosította a történelemtudomány. Az összefoglalás körül kirajzolt kérdőjelek nagyrészt abból adódnak, hogy az eszme- és művelődéstörténeti alap kutatások körében még mindig igen sok az elvégeznivaló. Hogy ezeknek a kutatásoknak a szakemberei, közöttük az irodalomtörténészek is, adóssak még számos mozgalom, irányzat és eszmetörténeti folyamat elemző vizsgálatával, s ezért nem tudtak határozottabban és eredményesebben a történeti összefoglalás szerzőinek segítségével lenni. A történeti kézikönyv művelődéstörténeti fejezetei nemcsak azt mutatják, hogy a két világ-háború közötti korszak ideológia- és művelődéstörténetét miként látja ma a tudomány, hanem mintegy megjelölik a további tennivalókat is. Ezek a tennivalók: például a Nyugat-mozgalom, az avantgarde és a „népi” irodalom tüzetesebb kutatása, mint sürgető feladatok jelennek meg a megvitattott összefoglalás és a lefolytatott vita tükrében is.

(Összeállította: Pomogáts Béla)

Osztrák–magyar tudományos ülészak Faludi Ferenc halálának 200. évfordulóján

(Kőszeg–Németújvár, 1979. november 12–17.)

A magyar irodalomtörténeti kutatás úgy tartja számon Faludit, mint két korszak határán álló író: munkássága egyfelől ugyanis a barokk hagyományban gyökerezik, másfelől viszont fel is lazította ezt a tradíciót, s így – ha közvetve is –, de a felvilágosodás előtt egyengette az utat. Hozzátehetjük, hogy Faludi nemcsak időben állott két korszak határmezsgyéjén, hanem térben is több nemzeti kultúrát, több irodalmi és művelődési szférát fogott át, úgy gazdagította a magyar nemzeti literatúrát, hogy közben Európára tekintett. A magyaron és latinon kívül jól tudott olaszul, franciául és németül is, de spanyol és angol szerzőtől is lefordította az általa fontosnak tartott könyveket. Ötéves római tartózkodását (1740–45) kivéve életének legnagyobb részét Magyarország nyugati és Ausztria keleti területein töltötte. Pályafutásának főbb állomáshelyei – Németújvár, Kőszeg, Sopron, Graz, Bécs, Buda, Linz, Nagyszombat, Pozsony, Rohonc – is jelzik, hogy Faludi mindkét ország szellemi légkörében otthonosan mozgott, s a felvilágosodást közvetlenül megelőző kornak mind ausztriai, mind magyar-